

QARAQALPAQ XALÍQ AÑIZLARÍNDÁ GÓNERGEN SÓZLER
JUMSALÍWÍ

Azatbaeva Aynura – QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantı
G.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi (PhD) docenti

***Annotaciya.** Qaraqalpaq folklorındaǵı gónergen sózlerdiń qollanılıw ózgesheliklerin, olardıń tariyxıy shıǵısın anıqlaw áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Solardıń ishinde añızlardaǵı gónergen sózlerdi analizlew sol dáwirdegi xalqımızdıń tariyxın, ádebiy tildiń leksikasındaǵı ózgerislerdi anıqlawǵa járdem beredi. Maqalamızda qaraqalpaq folklorına kiretuǵın añızlarda qollanılǵan gónergen sózler analiz qılınǵan, olar hár túrli kategoriyalar boyınsha bólinip, añızlarda qalay qollanılǵanı haqqında jarıtıp berilgen. Bul jumımız ana til hám tariyxıy miyraslarǵa bolǵan húrmetti oyatıwǵa, oqıwshılarda milliy qádiriyattı ańlawǵa járdem beredi.*

***Tayanısh sózler:** folklor, lingvofolkloristika, añız,leksika, gónergen sózler, arxaizmler, istorizmler*

Gónergen sózler tariyxıy shıǵarmalarda sol dáwirdiń konkret real kartinasın, onıń koloritin kórsetiw ushın paydalanıladı. Qaraqalpaq til biliminde gónergen sózler tek ayırım miynetler de ǵana qısqasha sóz etilgen hám olar tuwralı ulıwma túsinikler berilgen [1].

Qaraqalpaq folklorındaǵı gónergen sózlerdiń qollanılıw ózgesheliklerin, olardıń tariyxıy shıǵısın anıqlaw áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Solardıń ishinde añızlardaǵı gónergen sózlerdi analizlew sol dáwirdegi xalqımızdıń tariyxın, ádebiy tildiń leksikasındaǵı ózgerislerdi anıqlawǵa járdem beredi.

Qaraqalpaq folklorında xalqımızdıń ótmish dáwiri, kún-kóris jaǵdayı, úrp-ádet hám dástúrleri, basqa xalıqlar menen mádeniy baylanısları, qaraqalpaq xalqınıń erte ásirlerdegi turmısın sáwlelendiretuǵın bir qansha janrlar kóp bolıp, solardıń ishinde birqansha añızlar ayırıqsha orın iyeleydi. Qaraqalpaq folkloristikasında añızlardıń úyreniliw jaǵdayları ele qolǵa alınbaǵan tın máselelerdiń biri. Degen menen geypara izertlewshiler tárepinen añızlardı folklordıń belgili bir janrı sıpatında belgilep ótiwi, olarǵa qısqasha xarakteristka beriw sıyaqlı izleniwleri orın alǵan. Bunday pikirler janrdı úyreniwdiń baslaması sıpatında N.Dawqaraev[2], Q.Ayımbetov[3], Q.Maqsatovlar[4] miynetlerinde belgilep ótildi.

Qaraqalpaq folklorınıń barlıǵında ushırasatuǵın leksikalıq birliklerdi qaraqalpaq ańızlarında da kóriwge boladı. Solardıń qatarında gónergen sózler de kóplep ushırasadı. Máselen, lawazımdı bildiriwshi *xan, patsha, sultan, ámir, tóre, mirza, tarxan, wázir, biy, kátquda, inaq, máhrem, diywanbegi, móhirdar* sózleri kóp qollanılǵan.

Patsha hám *xan, shax* sózleri mámleket basshısı, *diywanbegi* sózi "xannıń jarlıǵı hám basqa hújjetler boyınsha jumıs júrgiziwshi", *biy* sózi "daw-jánjellerdi, tartıslı máselelerdi sheship, biylik etiwshi adam", *tóre* sózi "xan tuqımı", "basqarıwshı, biylewshi adam, aq súyek", *mirza* sózi "ámirdiń balası", *sultan* sózi "xan, patsha, ámir", *ámir* sózi "xan, patsha" mánisin bildirgen. Mısallar: – Háy, shıraǵım, patshań ádil bolmasa, kóretuǵınıń usı goy [5, 92]. Qońırat biyi hám hákimi Aydos biy Xiywa puqaralıǵın Muhammed Amin inaq tusında qabıl etip, Xiywa xanına sadıq boldı [5, 95]. Sol barısım bilán Xiywa esiginen atlı kirip, xan bolatuǵın jaydıń esiginen attan túsemen [5, 98]. Bir biy Kúnxojaǵa qusımdı maqta degen, sonda ol qustı bılayınsha maqtaǵan [5, 93]. Maqtımqulı shayır bolıp jetilgennen keyin patsha, bek, bay, hámeldarlardıń illetlerin sınaǵa ala beripti [5, 90]. Xan eki batır jigitiń gellesin kórip, Aydostıń shınnan ladan ekenligin biledi [5, 105]. Tiykarında xan kúta sıylı qonaq kelgende yamasa sırt ellerden patshalar yamasa elshiler kelgende ǵana ornınan turıwı kerek. [5,109] Iran shaxlarına qarsı júrgizilgen sawashlardıń birinde Xiywa xanı jeńiliske ushıraydı [5,111]. Esengeldi biy kóp uzamay óziniń aytqan kúnleriniń birinde qazalanadı. [5,104]

Wázir sózi Orta Aziya xalıqlarında húkimet keńesi baslıǵın bildirgen: Patsha ol wáziri menen sóylesiwdi de, qıdırıwdı da jaqsı kóredi eken [5, 91].

Inaq – patshanıń buyrıǵın jetkeriw, patshanıń atına kelgen xatlardı oqıp esittiriw menen shuǵıllanǵan, patshanıń isenimli adamı. Mısallar: Qońırat biyi hám hákimi Aydos biy Xiywa puqaralıǵın Muhammed Amin inaq tusında qabıl etip, Xiywa xanına sadıq boldı [5, 95].

Máhrem – Xiywa xanlıǵında saray ámeldarlarınıń jazıw islerin basqarǵan lawazımlı adam. Sonda xızmet etip júrgen jigitler ol otawda Esengeldi máhremniń bar ekenligin bildiredi. [5, 98]. Eki máhrem sol jerde attı uslap qala berdi [5, 98].

Kátquda – qala baslıǵı, awıl aqsaqalı:

Ámir – mámlekettiń yamasa xanlıqtıń joqarı húkimdarı. Bul xabar Buxara ámirine shekem jetip barıptı. [5, 89]

Hámeldarlar – xanlıqqa tiyisli islerdi orınlawsı saray adamları. Tórtinshi kúni hámeldarlar múdárristi Ámirdiń sarayına súyreklep alıp keldi. [5, 89]. Maqtımqulı

shayır bolıp jetilgennen keyin patsha, bek, bay, hámeldarlardıń illetlerin sına ala beripti [5, 90].

Atalıq – eń isenimli, bilimli, tájriybeli mámlekt ğayratkeri. Bir kúni Ernazar atalıq, Ádil atalıq degen óz zamanınıń kózge kóringen adamları Shımbayda Dáwlet pushıqtıń úyinde otır eken [5, 90]. Bunı esitken dushpan láshkerbasshıları da qamaldı dawam ettiriw paydasız degen oy menen láshkerlerin alıp, keyin qaytıwǵa tayarlıq kóre baslaydı [5, 143].

Pashshap sózi "xannıń qasında xızmet atqarıwshı ásker", *jarshı* sózi "jar salıp, rásmiy xabarlardı, buyırıqlardı, xannıń pármanların xalıqqa jetkerip turǵan adam", *atqosshı* sózi "járdemshi, kómekshi, júrgen jerde atın baylap ot salatuǵın, basqa da jumıslardı islep júretuǵın adam, ne aytsa sonı orınlawshı", *shabarman* sózi "xat-xabarlardı basqa aralıqqa jetkeriwshı adam", *jállat* sózi "ólim jazasına húkim etilgenlerdiń basın alıwshı adam" mánisinde qollanılǵan. Mısalı: Turım biy menen xannıń pashshabı Ernazardı alıp ketiwge kelipti. [5, 108]. Aydos sarayǵa kirgende Xiywa sarayınıń jállatları Aydostı burınǵıday qarsı almaydı [5, 101] – Bizniń nókerlerimiz bunday úlken urısqa tayın emes ekenligin keshegi urısta kórdik [5, 114] Xiywa xanı láshkerlerinen jeńilip qalǵannan keyin atalıq penen mállesip, Qoshım palwan qazaqtıń Qazalı jaǵına ketip qaladı [5, 115] Bunı esitken dushpan láshkerbasshıları da qamaldı dawam ettiriw paydasız degen oy menen láshkerlerin alıp, keyin qaytıwǵa tayarlıq kóre baslaydı [5, 143].

Bay – jer-suwǵa, sharwaǵa, basqa da resurslarǵa iye bolǵan adam. Maqtımqulı shayır bolıp jetilgennen keyin patsha, bek, bay, hámeldarlardıń illetlerin sına ala beripti [5, 90]. Bir baydıń toyında bay Kúnxojaǵa “meni maqta” degen [5, 93].

Axun – Diniy ilimi bar, medreselerde sabaq beretuǵın diniy ulama. Bul tort alımnıń biri – Ájiniyaz shayırdıń ustazı Elmurat axun, ekinshisi – Qurbanazar axun, úshinshisi – Besim iyshanlar eken desedi. [5, 90].

Iyshan – axunǵa jaqın, mánáwiy tárbiya beriwshı hám ruwxıy jol kórsetiwshı shaxs. Bul tórt alımnıń biri – Ájiniyaz shayırdıń ustazı Elmurat axun, ekinshisi – Qurbanazar axun, úshinshisi – Besim iyshanlar eken desedi. [5, 90]. Bir jılı Qaraqum iyshan jay salmaqshı bolıptı. [5, 93].

Suwıpı – dúnya-malınan waz keship, sabır, taqwa menen jasawshı, ustaz-shákirt arqalı kamillike erisiw. Berdaq biraz qartayǵan shaǵında Qaraqum háziretke barıp oǵan suwıpı bolǵan eken [5, 91].

Háziret – húrmet mánisi sıpatında muqaddes, ullı insanlar atına qosıp ayıladı. Berdaq biraz qartayǵan shaǵında Qaraqum háziretke barıp oǵan suwıpı bolǵan eken [91].

Jámiiyetlik-siyasiy leksikağa kiretuğın *taxt, zindan, saray, dar* sıyaqlı sózler qollanılğan. Mısallar: Tórtinshi kúni hámeldarlar múdárristi Ámirdiń sarayına súyreklep alıp keldi [5, 89]. Aydos sarayğa kirgende Xiywa sarayınıń jállatları Aydosti burıngıday qarsı almaydı [5, 101] Házir seni darğa asaman, yamasa zıyıqqa otırğızaman, - depti [5, 102] Aydos dar jolında turğan kisidey, qalpalıqqa xanğa berilip sóylep, izine ergen xalıqtıń mápin uttırıp aladı [5, 104]. Eger ruxsat etseńiz, siziń zindanıńızda jeti jıldan beri jatqan bir adam bar [5, 107] Eń úlkeni sawashta ólip, ulım ekew bolıp qaldı dep qayğıruıp júr edim [5, 112] Keltirilgen mısallardağı *taxt* – xan, patsha, ámir otırıwı ushın saray tórine ornatılğan arnawlı orınlıq, *zindan* – jerdiń astına qurılğan qarańğı qamaqxana, *dar* sózi "ólimge húkim etilgen adamdı asıp óltiriw ushın islengen arnawlı qurılma" mánisinde qollanılğan.

Qaraqalpaq ańızlarında áskeriy terminlerdiń hám qural-jaraq atamalarınń qollanılğanın kóriwge boladı. Házirgi dáwirde qollanıwdan shıǵıp qalğan *qılısh, nayza, qanjar, qalqan, sawıt, oq jay, aybalta, doyr* sózleri sol waqıttağı dáwir koloritin beriw ushın jazıwshı tárepinen orınlı paydalanılğan. Mısallar: Aydos óziniń sawıt-saymanların kiyip, qarıw-jaraqların kiyip sóylesiwge shıǵadı [5, 101]. Aydos sawıtın jańa sheshe baslaǵanda, xannıń nóker basshısı birden qılıstı sermeydi [5, 101] Qılısh Begistiń bir jaq shekesin ala túsipti [5, 102].

Bul mısallardağı *nayza* sózi «ushına temirden is ornatılğan, uzın aǵash sabı bar urıs quralı», *qılısh* sózi «polattan islengen uzınlaw, iymeklew bolıp kelgen shabıwğa arnalğan urıs quralı», *qınap* sózi «qılıstıń qabı», *qanjar* «belge baylap júretuğın eki jaǵı da júzli, ushı ótkir pıshaq», *qalqan* «jawıngerdiń denesin qılısh, nayza hám basqa da qurallar soqqısına qorgawshı nárese, ásbap», *oq jay* «kermesine sadaq oǵı salıp tartatuğın qural, sadaq», *sarı jay* «oq jaydıń bir túri», *sadaq* «aǵashtan iyilip islengen atıw quralı» mánisin bildirgen.

Qaraqalpaq ańızlarında pul birlikleri házirgi pul menen salıstırǵanda mınaday bolıp kelgen: bir teńge – jigirma tiyin, bir teńge otız eki pul bolğan. Bir teńgeniń tórtten biri bir shayı, yaǵnıy segiz pul boladı. Segiz pul yaǵnıy bir shayı házirgi bes tiyinge tuwra kelgen. Mayda aqsha ólshewleri tómendegishe ayılğan: jigirma tiyin – bir teńge, jigirma bes tiyin – abbaz shayı, otız bes tiyin – shayısı kem eki teńge, on bes tiyin – úsh shayı, on tiyin – qara teńge [3]. Sol ushın mór menen jıynalğan teńgeni Aydosqa berip jiberdim [5, 97].

Ańızlarda *tilla* sózi pul birliklerin bildiriwde kóp qollanılğan. Mısallar: Bunıń mánisi: kim onı ayttırsa, on tilla pul, bes qadaq nabat, jartı qadaq kók shayı, bir jipek shapan bergen [5, 88].

Qaraqalpaq folklorında házirgi dáwirdegi «ań awlaw» mánisin bildiretuǵın shikár, qus salıw sózi kóp qollanılǵan. Mısallar: Bir kúni xan óziniń hámeldarları menen sóylesip otırıp, qus salıwdı máslahát etedi [5, 117] Bular azannan keshke shekem qus saladı [5, 117].

Juwmaqlastırıp aytqanda, qaraqalpaq ańızlarında gónergen sózlerdiń qollanılıw ónimlilikigi birdey emes. Máselen, tariyxıy sózler (istorizmler) shıǵarmada ónimli qollanılǵan, al arxaizmler tariyxıy sózlerge qaraǵanda az ushırasadı.

Gónergen sózlerdiń ańızlarda saqlanıp qalınıwı tildiń ózgeris processin gúzetiw imkaniyatın beredi. Bazı sózler házirgi kúnde qollanılsa da, ańızlarda olardıń tiykarǵı mánisi hám qalay qollanılıw saqlanıp qalınǵan. Bul bolsa lingvistikalıq iertlew, etnografikalıq izlenis hám tariyxıy derektanıw ushın júdá úlken áhmiyetke iye. Demek, ańız – bul tek kórkem shıǵarma emes, al tildiń tiri arxivi desek boladı.

Sonlıqtan, ańızlardaǵı gónergen sózlerdi úyreniw millettiń ózligin ańlaw, tariyxıy haqıyqatlardı tiklew hámde til mádeniyatın tereńirek bahalawda áhmiyetli rol oynaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Бердимуратов Е. Хэзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. – Нөкис, 1968; Айтөреев Қ. Гөнерген сөзлер туўралы бир-еки аўыз сөз. // «Әмиўдәрья», 1969, №8; Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ әдебий тилиндеги сөзлердиң стильлик мәнисине қарай бөлиниўи.// Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971, 99–104-бетлер; Бегжанов Т. Сөзлердиң семантикалық топары. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971, 85– 90-бетлер; Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. VII том, I бөлими. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1977.
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – Б.
4. Қ.Мақсетов. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. . – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996 – Б.
5. Қарақалпақ фольклоры. Т. 77-87. ӨЗИА Қарақалпақстан бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий-изертлеў институты. - Нөкис: "Илим". - 560 б.